

Փետրուարեան Ապստամբութիւնը
18 Փետրուար 1921

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի թոհուրոհի ընթացքին, հայ ժողովուրդը կորսնցուց իր թիւին գրեթէ կէսը եւ իր հայրենիքին 9/10-ը:

Թուրքը յաջողեցաւ իր ոճրային ծրագիրը գործադրել՝ նպատակ ունենալով միանգամընդմիշտ ազատիլ Հայկական հարցէն:

Սակայն հայ ժողովուրդի բազմադարեան պատմութեան ընթացքին եզակի եղող այս Մեծ Եղեռնէն, սկսած 24 Ապրիլ 1915-ին, հազիւ 3 տարի վերջ, հայ ժողովուրդը փինիկի նման մոխիրներէն յարութիւն առաւ եւ 28 Մայիս 1918-ին իր անկախութիւնը յայտարարեց Արեւելեան Հայաստանի մէջ:

Հայաստանի Հանրապետութեան 2,5 տարիներուն ընթացքին կազմուեցան հայկական բանակ, կառավարութիւն եւ խորհրդարան: Վեց դարերէ ի վեր իր անկախութիւնը կորսնցուցած հայ ժողովուրդը սկսաւ վերաշինել քանդուած, կեղեքուած եւ գաղթական արեւմտահայերով ողողուած իր հայրենիքը:

Մեր պատմութեան ընթացքին յաճախ ենթարկուած ենք թաթար, մոնկոլ, պարսիկ, ասորի, յոյն, արաբ, հռոմէացի եւ այլ ազգերու տիրապետութեան կամ յարձակումներուն, գլխաւորաբար մեր երկրին աշխարհագրական դիրքին հետեւանքով:

Նոյն պատճառով էր թրքական յարձակումը մանուկ Հայաստանի վրայ, որպէսզի բնաջնջելով հայ ժողովուրդը՝ կարենան իրագործել իրենց Փան-Թուրանական ծրագիրը:

13 Սեպտեմբեր 1920-ին, թրքական բանակը յարձակեցաւ Հայաստանի վրայ եւ հայ ժողովուրդին գոյութիւնը կրկին վտանգուեցաւ:

Մայիսեան ապստամբութեան հետեւանքով զգալի կերպով տկարացած Հայաստանը մնացած էր կրկին առանձին իր դարաւոր թշնամիին առջեւ, որուն օգնութեան փութացած էին Սովետները՝ զենքով եւ ոսկիով:

Տեղի ունեցած բանակցութիւնները թուրքերու եւ սովետներու հետ՝ միշտ աննպաստ արդիւնքով վերջացած էին:

Ռուսերը կ'ուզէին Հայաստանը խորհրդայնացնել, իսկ թուրքերը կը սպառնային մեր գոյութեան: Արդէն գրաւուած էին Կարսը, Սարըղամիշը եւ Ալեքսանդրապոլը:

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը ընտրեց երկու չարեաց փոքրագոյնը եւ ընդունեց երկիրը խորհրդայնացնել:

2 Դեկտեմբեր 1920-ին, Ռուսիոյ ներկայացուցիչներ Լեգրանի եւ Մդիվանի հետ կատարուող բանակցութիւնները յանգեցան հետեւեալ համաձայնութեան.–

1. Հայաստան կը յայտարարուի անկախ ընկերվարական խորհրդային հանրապետութիւն:
2. Մինչեւ Հայաստանի խորհուրդներու համագումարի հրաւիրումը, կը կազմուի ժամանակաւոր ռազմա-յեղափոխական կոմիտէ, որուն կ'անցնի բովանդակ իշխանութիւնը:
3. Ռուսիոյ խորհրդային կառավարութիւնը կ'ընդունի, որ Հայաստանի ընկերվար խորհրդային հանրապետութեան հողերուն մէջ անվիճելի կերպով կը մտնեն Երեւանի նահանգը իր բոլոր գաւառներով, Կարսի նահանգին մէկ մասը, որ զինուորական տեսակէտէ կ'ապահովէ երկաթուղիի տիրապետութիւնը Զաջուռ կայարանէն Արաքս կայարանը, Գանձակ նահանգի Զանգեզուր գաւառը եւ Ղազախ գաւառի մէկ մասը՝ Օգոստոս 10-ի համաձայնութեան սահմաններուն մէջ, եւ Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետութեան տակ էին մինչեւ 1920 Սեպտ. 28-ը:
4. Հայկական բանակի հրամանատարական կազմը չ'ենթարկուիր պատասխանատւութեան այն գործերուն համար, որ կատարած է գտնուելով բանակի շարքերուն մէջ, մինչեւ Հայաստանի խորհրդային իշխանութեան յայտարարումը:
5. Դաշնակցութեան եւ ուրիշ ընկերվարական կուսակցութիւններու (Ս.Յ., Ս.Դ.) անդամները ոչ մէկ հալածանքի պիտի ենթարկուին կուսակցութեան պատկանելու եւ համայնավար կուսակցութեան դէմ մղուած կռիւներուն մասնակցելու ու Խորհրդային Հայաստանի յայտարարութենէն առաջ կատարած գործերնուն համար:
6. Ռազմա-յեղափոխական կոմիտէին մէջ կը մտնեն հինգ անդամներ համայնավար կուսակցութեան կողմէ նշանակուած եւ երկու անդամ ձախ դաշնակցականներու խմբակէն՝ համաձայնելով համայնավար կուսակցութեան հետ:
7. Ռուսիոյ խորհրդային կառավարութիւնը միջոցներ ձեռք կ'առնէ անմիջապէս կեդրոնացնելու Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան պաշտպանութեան համար անհրաժեշտ զինուորական ուժեր:

8. Սոյն համաձայնագիրը ստորագրուել է տք Հայաստանի Հանրապետության կառավարութիւնը կը քաշուի իշխանութենէն: Իշխանութիւնը ժամանակաւոր կերպով, մինչեւ Յեղափոխական կոմիտէին գալը, կ'անցնի զօրահրամանատարութեան, որու գլուխը կը գտնուի Դրօն: Խորհրդային Ռուսիոյ կողմէ Հայաստանի զօրահրամանատարութեան կից կոմիսար կը նշանակուի ընկ. Սիլիւնը:

Ռուսիոյ կողմէ ստորագրեց լիազօր ներկայացուցիչ Լեգրան, Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան կողմէ՝ Դրօ եւ Տէրտէրեան:

Միաժամանակ Լեգրանի եւ կառավարութեան միջեւ համաձայնութիւն կայացաւ, որ Դեկտեմբեր 2-ի զիշերուան ժամը 12-ին իշխանութիւնը յանձնուի զինուորական նախարար Դրոյի, եւ ան, խորհրդական ունենալով Լեգրանի ներկայացուցիչ Սիլիւնը, կառավարէ երկիրը մինչեւ Յեղկոմի ժամանումը Ատրպէյճանէն:

Նոյն իմաստով խմբագրուեցաւ ու հրատարակութեան տրուեցաւ նաեւ հետեւեալ «աքթ»-ը, որ հեռագրուեցաւ գաւառական իշխանութիւններուն ու զօրամասերու պետերուն ի գործադրութիւն, եւ փակցուեցաւ Երեւանի պատերուն:

ԱՔԹ

«Ի նկատի ունենալով արտաքին հանգամանքներու շնորհիւ երկրին մէջ ստեղծուած կացութիւնը՝ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը իր 1920 Դեկտեմբեր 2-ի նիստին որոշեց հրաժարիլ իշխանութենէն եւ յանձնել զինուորական եւ քաղաքացիական բովանդակ իշխանութիւնը զօրաբանակի ընդհանուր հրամանատարին, այդ պաշտօնին նշանակուեցաւ ռազմական նախարար Դրօն:

Նախարարներու խորհուրդի նախագահ՝ Ս. Վրացեան, նախարարներ՝ Ա. Յովհաննէսեան, Արշամ Խոնդկարեան, Հ. Տէրտէրեան, Դ. Կանայեան»:

Այսպէսով, Հայաստան խորհրդային դարձաւ բոլորովին խաղաղ կերպով, առանց որեւէ յեղափոխութեան, առանց մէկու մը քիթը արիւնելու, սակայն ո՛չ՝ հայ ժողովուրդի յօժար կամքով, այլ արտաքին ուժերու ճնշման տակ: 1920 Դեկտ. 2-ին Հայաստանի մէջ տեղի ունեցաւ վարչաձեւի փոփոխութիւնը. ժողովրդավար իրաւակարգին տեղ բիրտ ուժով բռնատիրական իշխանութիւն հաստատուեցաւ: Խորհրդարանական կառավարութեան յաջորդեց Հայաստանի Յեղկոմը՝ ռուսական սուիւններու պաշտպանութեան տակ:

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը, երկիրը յանձնելով բոլշեւիկներուն, կը յուսար, որ

1. Վերջ կը գտնէ երկրին մէջ պատերազմի հետեւանքով առաջ եկած քայքայումը:
2. Վերջ կը գտնէ պատերազմը, եւ թուրքը կը հեռանայ Հայաստանի սահմաններէն:
3. Խորհրդային Ռուսիոյ միջամտութեամբ բարեկամական յարաբերութիւններ կը հաստատուին Հայաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ, Խորհրդային Ռուսիոյ աջակցութեամբ այս կամ այն ձեւով կը լուծուի թրքահայկական հարցը:
4. Կը վերականգնուի երկրին ներքին անդորրութիւնը եւ ժողովուրդը կրկին հնարաւորութիւն կը ստանայ լծուելու խաղաղ ու շինարար աշխատանքի:

Բոլշեւիկները եւս իրենց հերթին պաշտօնական թէ անպաշտօն շռայլ խոստումներով կ'ուժեղացնէին այս տրամադրութիւնները:

Այսպիսի պայմաններով եւ տրամադրութեամբ ու յոյսերով Հայաստանի Հանրապետութիւնը դարձաւ Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութիւն 2 Դեկտ. 1920-ին:

Բոլշեւիկները առանց ամչնալու մինչեւ այսօր կը պնդեն եւ կը յայտարարեն, թէ Հայաստանի խորհրդայնացումը տեղի ունեցաւ Նոյեմբեր 29-ին՝ Հայաստանի գիւղացիութեան եւ բանուորութեան ապստամբութեան շնորհիւ: Նոյ. 29-ին, ինչպէս յայտնի է, հայ բոլշեւիկներու փոքրաթիւ խմբակ մը մտաւ Ատրպէյճանի սահմանակից Իջեւան գիւղը եւ ցրուեց Պաքուէն բերուած թռուցիկներ, ուր կը յայտարարուէր, թէ դաշնակցական կառավարութիւնը տապալուած է Հայաստանի մէջ եւ անոր տեղ եկած է խորհրդային իշխանութիւնը, մինչ նոյն այդ միջոցին Խորհրդային Ռուսիոյ լիազօր ներկայացուցիչը Երեւանի մէջ խաղաղ բանակցութիւններ կը վարէր «դաշնակներու» կառավարութեան հետ: Երեք օր ետք՝ Դեկտեմբեր 2-ին միայն, Հայաստանի կառավարութեան եւ Խորհրդային Ռուսիոյ միջեւ կնքուած համաձայնութեան հիման վրայ, Հայաստանը յայտարարուեցաւ խորհրդային: Ինչպէս ըսի, ո՛չ մէկ գնդակ արձակուեցաւ, ո՛չ մէկ ապստամբութիւն տեղի ունեցաւ, ո՛չ մէկուն քիթը արիւնեցաւ, իսկ Հայաստանի գիւղացիութիւնն ու բանուորութիւնը լուռ էին: Լուռ էին ու կսկիծը սրտերնուն կ'ողբային հայրենիքի կործանումը: Եւ կը սպասէին «խաղաղապաշտ» Ռուսին:

Կը սպասէր, որ Ռուսը գայ. բայց Ռուսին փոխարէն Հայաստան մուտք գործեց Յեղկոմը եւ հետը քանի մը հարիւր կարմիրբանակայիներ ու հայ բոլշեւիկներ, շատերը ծանօթ մայիսեան խռովութիւններէն՝ իրենց զանազան արարքներով՝ Սարգիս Կասեանը, Ասքանազ Մոաւեանը, Առիս Նուրիջանեանը, Աշոտ Յովհաննէսեանը, արիւնկզակ Աթաբեգեանը եւ ուրիշներ: «Մուտք գործեց», որովհետեւ Յեղկոմը իսկապէս ինքզինք կը նկատէր

իբրեւ յաղթական կերպով մուտք գործող ուժ մը, որ իր ոտքերուն տակ պատրաստ էր տրորելու պարտուած թշնամին:

Հակառակ որ ժողովուրդը եւ նախկին իշխանութեան մարդիկը խիստ բարեացակամ վերաբերում ցոյց տուին եւ պատրաստակամութիւն յայտնեցին ամէն ձեւով աջակցելու նոր կառավարութեան, Յեղկոմը առաջին օրէն իսկ թշնամական դիրք բռնեց դէպի բոլոր ոչ-բոլշեւիկ տարրերը, եւ կը վերաբերէր ճիշդ այնպէս, ինչպէս կը վերաբերի թշնամի երկիր մտնող նուաճող բարբարոս ուժ մը:

Լեգրանի հետ ստորագրուած դաշնագիրը չեղեալ յայտարարուեցաւ: Դեկտեմբեր 6-ին կազմուեցաւ եւ անմիջապէս գործի անցաւ Չեկան, ու սկսան ձերբակալութիւնները: Իրարու ետեւէ բանտարկուեցան նախկին վարչապետ Համօ Օհանջանեանը, նախկին նախարար Ռ. Դարբինեանը, խորհրդարանի անդամներ բժ. Յ. Տէր Դաւթեանը, Վահան Նաւասարդեանը, Վ. Բաբայեանը, Գ. Վարշամեանը, Երեւանի քաղաքային խորհուրդի անդամ Ա. Աստուածատրեանը, սոցիալ-դեմոկրատ Համազասպը եւ ուրիշներ: Քիչ ետք բանտարկուեցան խորհրդարանի նախագահ Ա. Սահակեանը, առողջապահութեան ու գիւղատնտեսութեան նախարարներու օգնականներ բժ. Յ. Տէր Միքայէլեանն ու Թ. Տոշեանը, խորհրդարանի անդամ բժ. Ա. Ղազարեանը եւ ուրիշներ:

Դեկտեմբերի վերջերը արձանագրութեան ենթարկուեցան հայկական բանակի բոլոր սպաները եւ 70 ընտիր զինուորականներ անմիջապէս աքսորուեցան Պաքու: Յունուար 10-ին Ռուսիա աքսորուեցաւ Դրօն՝ իր զինակից սպաներու հետ:

Յունուար 24-ին, Ռուսիա աքսորուեցան հայկական բանակի մնացած սպաները՝ 1200 հոգի, որոնց մէջ էին սպարապետ Նազարբէկեանը, զօրավարներ՝ Սիւրիկեանը, Հախվերտեանը եւ Ղամազեանը: Ձմռան դաժան ցուրտին եւ ձիւնին, շրջապատուած ռուսական հրացանաւոր ու գնդացիաւոր պահակներով, հետիոտն, ժողովուրդը ընդհանուր սուգի մէջ ձգելով, հայկական բանակի զինուորականները քշուեցան անձանօթ ուղղութեամբ:

Երկրի բոլոր կողմերը խուզարկութիւններ եւ անվերջ ձերբակալութիւններ տեղի կ'ունենային: Հայաստանի բանտերը բերնէ-բերան լեցուեցան կալանաւորներով: Բացի վերոյիշեալներէն, բանտարկուեցան Լեւոն Շանթը, Յովհաննէս Քաջագնունին, Նիկոլ Աղբալեանը, Երեւանի քաղաքապետ Մ. Մուսիսեանը եւ ուրիշ հարիւրաւորներ: Բանտարկեալները կը պահուէին անտանելի պայմաններու մէջ, գնդակահարութեան մշտական սպառնալիքի տակ:

Միեւնոյն ժամանակ, Երեւանի եւ ամբողջ երկրին մէջ կը կատարուէին անկանոն եւ անհաշիւ բռնագրաւումներ: Կը գրաւուէր ամէն ինչ – բնակարան, կարասիներ, հագուստ, ուտելիք, ձի, տուար, հաւ ու հաւկիթ, մինչեւ իսկ դերձան եւ ասեղ: Ժողովուրդը Ռուսիայէն օգնութիւն կը սպասէր, մինչդեռ այժմ իրմէ կը խլուէր հացի վերջին պատառը եւ կ'ուղարկուէր Ռուսիա: Բեռնատար ինքնաշարժները Հայաստանէն «ընկեր Լենինին» կամ «կարմիր բանակին» նուէր կ'ուղարկէր պետական պահեստներէն եւ ժողովուրդէն բռնագրաւուած պաշարը – ճերմակ ալիւր, խտացուած կաթ, քաքաօ, շաքար, կօշիկի կաշի, հագուստեղէն եւ այլն:

Թէ ի՞նչ կը կատարուէր Հայաստանի մէջ այդ օրերուն՝ շատ ցայտուն կերպով նկարագրած է բոլշեւիկ պատմաբան Բորեանը: Խօսքը տանք իրեն. «Յեղկոմը,– կը գրէ ան,– ձեռնարկեց անխնայ եւ վճռական բռնագրաւումներու, առանց խտրութեան եւ առանց դասակարգային սկզբունքի, առանց հաշուի առնելու գիւղացիութեան ընդհանոր, տնտեսական դրութիւնը եւ նրա հոգեբանական վիճակը: Բռնագրաւումը տեղի էր ունենում անկազմակերպ ձեւով, ծրագրուած եւ յեղափոխական-դասակարգային բնոյթ չունէր եւ կատարում էր անհարկի բռնութիւններով: Առանց կազմակերպուած ու կարգապահ մեքենայի, առանց նախնական քարոզչական պատրաստութեան եւ առանց հաշուի առնելու երկրի իւրայատուկ պայմանները, Յեղկոմը կարգախօս է ուղղում՝ բռնագրաւել եւ պետականացնել պարէնը քաղաքներում մասնաւոր մարդկանցից եւ հացի պաշարը գիւղացիներից: Անկարգ կերպով գրաւում ու պետականացում էր ամէն ինչ – զինուորական հագուստներ, արհեստաւորների գործիքներ, մասնաւոր եւ ամէն տեսակ բրինձի աղօրիներ, անխտիր բոլոր ջրաղացները, սափրիչի գործիքներ, մեղուի փեթակներ, սպիտակեղէն, հագուստ, քաղաքացիներու տան կահ-կարասիները, առանց նկատի ունենալու նրանց դասակարգային վիճակը, եւ այլն»:

Բնական է, որ այդ բռնի միջոցները եղան երկրի ապստամբութեան հիմնական պատճառները: Ու Բորեան մէկիկ-մէկիկ կը թուէ Յեղկոմի հանած հակաօրինական հրամանագրերը եւ կատարած ապօրինի գործերը:

Հոս վկայութեան կ'ուզեմ բերել նաեւ Հայաստանի անդրանիկ վարչապետ Յ. Քաջագնունիի կարծիքը, առնելով իր յուշերէն.

«Անցել էր մօտ երկու ամիս այն օրից, երբ բոլշեւիկները մտել էին Հայաստան, կազմակերպուել եւ հաստատուել էին:

Հայկական Եռագոյն Դրօշակը եւ «Մեր Հայրենիքը» – իբրեւ հակայեղափոխական սիմբոլներ – վերացուել էին ասպարէզից. նրանց

փոխարինել էին պրոլետարական կարմիրը եւ պրոլետարական «ինտերնացիոնալը»:

Կարմիր բանակի զինուորները տեղափոխվել էին քաղաքացիների բնակարաններում, ուտում էին նրանց հացը եւ վառում էին նրանց վառելիքը:

Պաշտօնեաներն ու կուսակցական գործիչները գրաւել էին քաղաքի լաւագոյն տներն, կահ-կարասիները, անկողինները:

Յեղկոմը հրատարակում էր ամէն օր դեկրետներ ու հրամաններ: Չեկաներ անսպառ եռանդով կատարում էին իրենց փրկարար գործը այնպիսի մեծ եռանդով, որ Հայաստանի բանտերում այլեւս ասեղ ձգելու տեղ չէր մնացել»:

Յ. Քաջագնունի իր յուշերուն մէջ երկարօրէն կը թուէ բոլշեւիկներու կատարած խժոժութիւնները, յափշտակութիւնները եւ ոճիրները, որոնց յիշատակութիւնը հոս մեզմէ պտի իլէ երկար ժամանակ:

Մէկ խօսքով, ինչպէս կ'ըսէ ժողովրդային առածը, դանակը ոսկորին հասած էր: Անշնչելի մթնոլորտը կը սպառնար խեղդել տառապած եւ խաղաղութեան կարօտ հայ ժողովուրդը:

Յեղկոմի որդեգրած քաղաքական ուղղութիւնը եւս հանդէպ Թուրքիոյ՝ վերջացաւ անփառունակ ձախողանքով:

Թուրքերը շարունակեցին իրենց ջարդարար ընթացքը հայկական գիւղերուն մէջ, որոնք գրաւուած էին իրենց կողմէ, ինչպէս նաեւ սահմանամերձ գիւղերուն մէջ:

Թուրքերու կողմէ գրաւուած հայկական հողերը տակաւին կը մնային գրաւուած եւ ժողովուրդը ենթակայ բնաջնջումի: Քեազիմ Գարապէքիբի զօրքերը անպատիժ քարութանդ կ'ընէին հայկական գիւղերը, իսկ անդին՝ Մոսկուայի մէջ, Մուսթաֆա Քէմալի ներկայացուցիչները Չիչերինի հետ բանակցութիւններ կը վարէին, որոնք վերջիվերջոյ յանգեցան 1921 Մարտ 16-ի բարեկամութեան եւ եղբայրական դաշնագրութեան, որ Հայաստանի համար անհամեմատ աւելի ծանր պայմաններ կը պարունակէր, քան նոյնիսկ Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը: Այսպէս, Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով Կարսի նահանգը եւ Սուրմալան վիճելի կը համարուէին մինչեւ 3 տարի, եւ այդ ժամանակամիջոցին Հայաստանի կառավարութիւնը ազատ էր հանրաքուէ կատարելու՝ որոշելու համար վերջնական բախտը այդ նահանգներուն: Մոսկուայի դաշնագրով այդ նահանգները վերջնականապէս եւ առանց պայմանի Թուրքիոյ կը յանձնուէին:

Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով Շարուրը եւ Նախիջեւանը ժամանակաւորապէս կ'օժտուէին ինքնավարութեամբ՝ գտնուելով Թուրքիոյ հովանաւորութեան տակ, մինչեւ որ որոշուի անոնց «բախտը»: Մոսկուայի դաշնագրով Շարուրն ու Նախիջեւանը կը յանձնուէին Ատրպէյճանին, եւ այս վերջինը իրաւունք չունէր փոխանցելու երկրորդ կողմի մը, այսինքն՝ Հայաստանի:

Ահա այս ներքին եւ արտաքին առարկայական եւ ենթակայական պատճառները, կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ, ընդհանուր հիասթափութիւններ եւ զայրոյթ առաջ բերին հայ ժողովուրդին մէջ եւ, ի վերջոյ, յանգեցան համաժողովրդական տարերային ապստամբութեան Փետրուար 18-ին:

Հայաստանի խորհրդայնացումէն մինչեւ Փետրուար 18, երկու եւ կէս ամիսը բաւական եղան, որ Յեղկոմի իշխանութիւնը բոլորովին վարկաբեկուի ժողովուրդի աչքին եւ Հայաստանի մէջ ունենայ յեղափոխութիւն, խորհրդային կարգերու դէմ եղած առաջին ապստամբութիւնը:

Բոլշեւիկները յամառօրէն կը պնդեն, թէ այդ յեղափոխութիւնը նախապատրաստուած էր Դաշնակցութեան կողմէ: Ծիծաղելի է: Մենք կարգ մը փաստերով ծանօթացուցինք բոլշեւիկներու վայրագ գործունէութիւններն ու ձախողութիւնները:

Որեւէ առողջ տրամաբանութիւն չի կրնար ընդունիլ, որ 2,5 ամիս առաջ, առանց դիմադրութեան, իշխանութիւնը բոլշեւիկներուն յանձնող Դաշնակցութիւնը, այն ժամանակուան պայմաններուն ներքեւ, չէր կրնար իշխանութիւնը վերագրաւելու նպատակ ունենալ: Եթէ Դեկտեմբեր 2-ին իշխանութիւնը բոլշեւիկներուն փոխանցելէ ետք Դաշնակցութիւնը մտածէր շուտով իշխանութիւնը իլլել Յեղկոմի ձեռքէն, ի՞նչ իմաստ ունէր սպասելը մինչեւ Փետրուար 18-ը: Ան ինչո՞ւ թոյլ պիտի տար, որ իր գործունէայ ուժերը հեռանան կամ քստորուին Հայաստանէն: Դեկտեմբեր 1-ին Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրօն որոշեց, որ քաղաքացիական բարդութիւններու առիթ չտալու համար Բիւրոյի անդամները հեռանան երկրէն եւ Հայաստան մնայ միայն Սիմոն Վրացեանը՝ իբրեւ կուսակցութեան ներկացացուցիչ եւ վերջին կառավարութեան նախագահ: Բիւրոյի նոյն որոշումով, Հայաստանէն պէտք է հեռանային նաեւ կարգ մը նախկին նախարարներ եւ պատասխանատու գործիչներ, որոնց ներկայութիւնը երկրին մէջ Յեղկոմի հաճելի կրնար չթուիլ: Եւ նոյն օրը Երեւանէն հեռացան, Զանգեզուրի վրայով Պարսկաստան անցնելու համար, նախկին զինուորական նախարար Ռուբէն Տէր Մինասեանը, գաղտնի ոստիկանութեան պետ Լեւոն Քալանթարեանը եւ ուրիշներ: Յաջորդ օր, Վրաստանի վրայով արտասահման անցնելու համար Երեւանէն մեկնեցան նախկին վարչապետ Համօ Օհանջանեանը, նախկին նախարար Ա. Չիլինգարեանը (Ռ. Դարբինեան), նախկին նախարար Ս. Արարատեանը, խորհրդարանի անդամ Բ. Յ. Տէր Դաւթեանը, Վ. Նուսասարդեանը, Երեւանի պարէտ Ա. Շահխաթունին եւ ուրիշներ, որոնց մէկ մասը միայն կրցաւ

հասնիլ Թիֆլիս, իսկ միւսները՝ Համօ Օհանջանեան, Ա. Չիլինգարեան, բժ. Յ. Տէր
Դաւթեան, Վ. Նաւասարեան եւ այլն, ձերբակալուեցան, վերադարձուեցան
նուաստացուցիչ պայմաններու ներքեւ եւ նետուեցան Երեւանի բանտը: Եթէ
Դաշնակցութիւնը իշխանութիւնը վերագրաւելու մասին մտածէր, թոյլ կու տա՞ր, որ
նման դէմաքեր տեղի ունենային, երբ դեռ ինքն էր իշխանութիւնը:

Դաշնակցութիւնը այնքա՞ն կարճամիտ էր, որպէսզի թոյլ տար, որ Հայաստանի
ժողովուրդի պաշտամունքի առարկան՝ Դրօն, իր լաւագոյն սպաներուն հետ
հեռացուէր Հայաստանէն, իբրեւ պատանդ բոլշեփկներու ձեռքը, կամ թոյլ կու տա՞ր,
որ հանրապետական բանակի 1200 սպաները աքսորուէին երկրէն, կամ հայ
մտաւորականութեան ամենաընտիր դէմքերը բանտարկուէին անարգել:
Դաշնակցութիւնը կրնար այդ բոլորին առաջքը առնել, սակայն կը խուսափէր,
որպէսզի երկիրը քաղաքացիական կռիւներու ասպարէզ չդառնայ: Մէկէ աւելի
անգամներ Ս. Վրացեան, կուսակցութեան ներկայացուցիչի եւ նախկին վարչապետի
հանգամանքով, դիմումներ ըրաւ Չեկայի պետ Ա. Թարբէկեանին, Յեղկոմի նախագահ
Կասեանին, անդամ Ասքանազ Մոսաւեանին, զինուորական կոմիսար Առիսին՝
յորդորելով, որ վերջ տան հալածանքներուն, այլապէս երկիրը կրնար մատնուիլ
քաղաքացիական կռիւներու: Նման առաջարկներ ներկայացուց նաեւ Հայաստանի
անդրանիկ վարչապետ Յովհաննէս Քաջագնունին: Ամէն անգամ ալ պատասխանը
եղաւ նոյնը. «Հայաստանը պետք է անցնի քաղաքացիական կռիւներու բովէն, պետք է
բուրժուազիայի արիւնը հոսի պրոլետարիատի վերջնական յաղթանակը ապահովելու
համար»: Եւ արիւնը հոսեցաւ: Դրոյի աքսորէն, բայց մանաւանդ Հայաստանի բանակի
սպաներու տաժանելի պայմաններու մէջ Ռուսիա տարուելէն վերջ, երբ Հայաստանի
բանտերը եւ Չեկայի գնտաններ բերնէ-բերան լեցուած էին բանտարկեալներով, երբ
բռնագրաւումները եւ ապօրինութիւնները ծայրայեղ աստիճանի հասան, երկրի բոլոր
կողմերը ժողովուրդը յուսահատութեան մատնուած՝ սկսաւ վրդովումի նշաններ ցոյց
տալ: Տեղի ունեցան իշխանութիւններուն ընդդիմութեան դէպքեր, նոյնիսկ
բռնագրաւումներու կամ ձերբակալութիւններու համար եկող կառավարական
գործակալներու սպանութիւններ: Կարգ մը վայրերու՝ գաւառներու մէջ առաջ եկան
գաղտնի խմբակներ, որոնց գլուխը անցան բանտարկութենէ խուսափած տեղական
գործիչներ, խմբապետեր կամ զինուորականներ:

Երեւանի մէջ եւս կազմուած էր մարմին մը՝ Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ
անունով: Այդ բոլոր գաղտնի, իրարմէ անկախ կազմուած խմբակներուն նպատակն էր
ժողովուրդի պաշտպանութիւնը Յեղկոմի գործակալներու բռնութիւններէն: Զուտ
ժողովրդային, տարերային շարժում էր՝ ինքնապաշտպանութեան բնագոյէ մղուած:
Ժողովրդային ցասումի բաժակը առատ լեցուած էր եւ առիթ էր պետք, որպէսզի
յորդէր:

Առիթը չուշացաւ: Փետրուար 9-ի լոյս 10-ի գիշերը տեղի ունեցան
զանգուածային նոր ձերբակալութիւններ: Ամբողջ գիշեր փողոցները հսկողութեան

տակ առնուեցան եւ ինքնաշարժներով ու հետիոտն, խիստ հսկողութեան տակ, Չեկայի շէնքէն փոխադրուեցան աւելի քան 200 ձերբակալուածներ: Անոնց մէջ էին Հայաստանի անդրանիկ վարչապետ եւ խորհրդարանի փոխնախագահ Յովհաննէս Քաջազնունին, նշանաւոր գրող եւ խորհրդարանի երկրորդ փոխնախագահ Լեւոն Շանթ, ականաւոր քննադատ Նիկոլ Աղբալեան եւ բազմաթիւ ուրիշներ:

Երեւանը սուգի մէջ էր: Ժողովուրդին վրդովումը սահման չունէր: Այդ ձերբակալութիւններուն հետեւանքով երկրի զանազան կողմերը, իրարմէ անկախ, ծայր տուին տարերային ըմբոստացումներ: Տեղական այս շարժումները հետզհետէ միացան Երեւանի Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէին միջոցաւ եւ ընդհանուր բնոյթ ստացան:

Ապստամբութեան ազդանշանը տուին Արագածի փեշերուն բնակութիւն հաստատած սասունցիները, որոնք անուանի խմբապետերու ղեկավարութեան տակ իրենց գիւղերէն դուրս քշեցին Յեղկոմի գործակալները եւ գրաւեցին Աշտարակը, ապա՝ Էջմիածինը: Միաժամանակ ապստամբութիւն ծայր տուաւ Բաշ-Գառնիի շրջանին մէջ՝ տարածուելով դէպի Կոտայք եւ Ախթա: Ամէն տեղ ժողովուրդը մէկ մարդու պէս ոտքի ելաւ՝ տապալելու համար բոլշեիկեան ատելի բռնակալութիւնը:

Փետրուար 16-17-ին մայրաքաղաքը ամէն կողմէ շրջապատուած էր ապստամբ ժողովուրդով: Յեղկոմը յուսահատական փորձեր ըրաւ, բայց անյաջող: Երեւանի բանտին մէջ Փետրուար 16-17-ի գիշերները Չեկայի կողմէ տեղի ունեցան բանտարկեալներու վայրագ սպանութիւններ, որոնց զոհ պիտի երթային հայ մտաւորականութեան լաւագոյն դէմքերը, եթէ Յեղկոմը քանի մը օր եւս կանգուն մնար: Բայց ժողովրդային ապստամբ ուժերու սպառնալիքի տակ գլուխը կորսնցուցած՝ Յեղկոմը դիմեց փախուստի, լեցնելով կայարան գտնուող գնացքները: Իր տրամադրութեան տակ եղած զինուորական ուժերը ու համայնավար պաշտօնէութիւնը, պետական գանձարանէն յափշտակուած գումարները եւ պետական պահեստներէն հաւաքած մթերքները, զէնքն ու ռազմամթերքը գրահապատ երկու գնացքի պաշտպանութեան տակ՝ Յեղկոմը փախաւ դէպի Չամարշա, միանալու համար Շարուրի բարեկամ թուրքերու հետ:

Փետրուար 18-ը յարութեան օր եղաւ Հայաստանի ժողովուրդին համար: Առաւօտ կանուխ, ազատագրուած շրջաններէն ապստամբ ուժերը Կոռօ Թարխանեանի եւ խմբապետ Մարտիրոսի ղեկավարութեան տակ մտան Երեւան: Թաքստոցէն դուրս եկան վերջին կառավարութեան անդամները: Չեկայի ու բանտի դռները բացուեցան եւ հազարաւոր բանտարկեալներ ազատութիւն ստացան: Կարծես հրաշագործ ձեռքով մը Երեւանի բոլոր շէնքերը զարդարուեցան եռագոյն դրօշակներով եւ գոյնզգոյն գորգերով ու կարպետներով: Ժողովուրդը խոնուած էր փողոցները նմանը չտեսնուած խանդավառութեան մէջ, եւ ցնծութեամբ անվերջ «կեցցէ!»-ներով եւ ծափահարութիւններով կ'ողջունէր օրուան հերոսները եւ բանտէն

ու Չեկայի նկուղներէն ազատածները: Ծանօթ եւ անծանօթ կը համբուրուէին եւ կը շնորհաւորէին ազատութեան օրը: Մինչ այդ Երեւանը կը մաքրուէր բոլշեիկներէն: Յեղկոմը, լուսաբացին, վերջին փամփուշտները պարպելով՝ փախուստի դիմած էր Շարուրի ուղղութեամբ:

Փետրուար 18-ի առաւօտեան, Հայաստանի խորհրդարանի շէնքին մէջ, խանդավառ ցոյցերէն ու ճառախօսութիւններէն յետոյ, տեղի ունեցաւ Երեւանի Փրկութեան Կոմիտէի ու նախկին կառավարութեան անդամներու, ինչպէս նաեւ անհատ պատասխանատու գործիչներու եւ ապստամբ շրջաններէն հասած վարիչներու մասնակցութեամբ ժողով մը, ուր որոշուեցաւ կեանքի կոչել Վրացեանի կառավարութիւնը՝ ամբողջացնելով նոր անդամներով, Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի անունով: Կոմիտէն, որ դարձաւ Հայաստանի յեղափոխական շրջանի գերագոյն իշխանութիւնը, բաղկացած էր հետեւեալ անդամներէն.՝

Միմոն Վրացեան՝ նախագահ եւ արտաքին գործերու, գիւղատնտեսութեան եւ պետական գոյքերու վարիչ,
Արշակ Յովհաննէսեան՝ զինուորական գործերու վարիչ,
Կարօ Սասունի՝ ներքին գործերու վարիչ,
Հ. Տէրտէրեան՝ ելեւմտական գործերու վարիչ,
Յ. Տէր Յակոբեան՝ պարենաւորման վարիչ,
Բժիշկ Ս. Եղիազարեան՝ խնամատարութեան վարիչ:

Յետոյ աւելցան նաեւ

Արշամ Խոնդկարեան՝ արդարադատութեան վարիչ,
Վահան Մինախորեան՝ պարենաւորման, ռազմաճակատ մեկնող Յ. Տէր Յակոբեանի տեղ:

Աւելի ուշ՝ երկու ներկայացուցիչներ Վասպուրականի Զինուորական Մարմինին կողմէ՝ Ս. Մեսրոպեան եւ Ա. Մաքսապետեան:

Այսպիսով, Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն իր մէջ կը մարմնացներ նախկին կառավարութեան եւ յեղափոխական իշխանութիւնը:

Բանակի ընդհանուր հրամանատար նշանակուեցաւ գնդ. Կուռօ Թաթխանեանը:

Կազմակերպուելէ անմիջապէս վերջ, Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն ժողովուրդին ուղղեց թիւ 1 հետեւեալ կոչը.

«Քաղաքացիներ,

Բոլշեիկեան իշխանութիւնը Հայաստանէն վերացուած է:

Մինչեւ կառավարութեան կազմուելը՝ ամբողջ իշխանութիւնը գտնուում է Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի ձեռքը: Ամէն քաղաքացի պէտք է պաշտպանի կարգը եւ օրէնքը: Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի կողմից հրատարակուած բոլոր կարգադրութիւնները խիստ կերպով պէտք է կատարուեն քաղաքացիների կողմից:

1921 թ. Փետր. 18
Երեւան

Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի
նախագահ՝ Ս. Վրացեան»

Այնուհետեւ սկսաւ յեղափոխութեան ղեկավարներուն եւ ամբողջ երկրին փոթորկայոյզ, տենդոտ աշխատանքը հայրենիքի եւ ազատութեան պաշտպանութեան համար, որ Երեւանի մէջ տեւեց մինչեւ Ապրիլ 2, եւ ամբողջ Հայաստանի մէջ՝ մինչեւ Յուլիս 10:

Առաջին երկու օրերը՝ 18-19 Փետրուար, անցան իշխանութեան եւ բանակի կազմակերպութեան, ուժերու դասաւորութեան եւ ընթացիկ բազմազան աշխատանքներու մէջ: Անմիջապէս նշանակուեցան ճակատներու հրամանատարներ եւ միջոցներ ձեռք առնուեցան հետապնդելու փախչող թշնամին:

Բոլշեիկները, ինչպէս յիշեցի, փախած էին Շարուր-Նախիջեւանի ուղղութեամբ՝ թուրքերու մօտ, բռնութեամբ տանելով իրենց հետ երկու զրահապատ գնացքներ, 2-րդ եւ 3-րդ հայկական գունդերը, հրետանին, քաղաքը գտնուող ռուսական զօրամասերը, բոլոր կոմունիստները, ամբողջ գնացք մը ռազմամթերք ու պարէն, որ նախապէս լեցուցած էին վակոններն ու բեռնատար ինքնշարժները: Ամրանալով Շարուրի դուռը եւ Արարատ կայարանին մօտ՝ բոլշեիկները ճակատ բացին Երեւանի ուղղութեամբ:

Միւս կողմէ, հիւսիսէն, տեղական ռուս եւ թուրք զինուած գիւղացիներու եւ Ատրպէյճանէն հասած բոլշեիկներու եւ կարմիրբանակայիներու գլուխը անցած՝ Երեւանի դէմ ճակատ էր բացած Հայաստանի Զեկայի պետ Մ. Աթաբէկեանը:

Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն, առաջին օրն իսկ, շարք մը ռատիօ-հեռագրերով ջանաց արտաքին աշխարհին առջեւ ճշգրիտ պատկերով ներկայացնել Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած դէպքերը: Երեւանի ռատիօկայանէն, Պասրայի վրայով, քաշուած ընդարձակ հեռագրով Փարիզ՝ Հ.Հ. պատուիրակութեան հաղորդուեցաւ Փետրուար 18-ի յեղաշրջման մասին: Նոյն բովանդակութեամբ հեռագրեր ուղղուեցան մեծ պետութիւններու կառավարութիւններուն՝ Փարիզ, Լոնտոն, Հռոմ, Ազգերու Դաշնակցութեան Ժընեւ: Հեռագրեր քաշուեցան Մոսկուա՝ Լենինին եւ Զիչերինին՝ ներկայացնելով Հայաստանի Փետրուարեան շարժումին իսկական բնոյթը, որ Յեղկոմի բռնութիւններէն յուսահատ՝ աշխատաւոր ժողովուրդի տարերային պոռթկում էր եւ ուղղուած չէր Ռուսիոյ կամ ընդհանրապէս խորհրդային

իշխանութեան դէմ: Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն կը խնդրէր Լենինի եւ Չիչերինի բարեացակամ միջամտութիւնը եւ Հայաստանի անկախութեան ճանաչումը: Վրաստանի խորհրդայնացումով՝ Յեղկոմի լուծէն ազատագրուած Հայաստանը բոլորովին կտրուած էր արտաքին աշխարհէն, բոլորովին մինակ, լքուած բոլորէն, անօգնական, առանց հացի, առանց վառելիքի, առանց դեղի, անհուն ատելութեամբ դէպի բոլշեւիզմը եւ ազատ ու անկախ ապրելու վճռական կամքով:

Եւրոպան լուռ էր եւ անտարբեր: Խորհրդային Ռուսիան կը պահանջէր առանց պայմանի անձնատուութիւն, բայց անձնատուութեան մասին մտածելն իսկ ոճիր կը համարուէր Հայաստանի մէջ: Պէտք է կռուիլ – ազատութիւն կամ մահ. ուրիշ հեռանկար չէր երեւար հայ ժողովուրդի աչքին: Եւ կռիւը շարունակուեցաւ անընդհատ ու յամառ՝ բոլոր ճակատներու վրայ:

Ո՞վ էր կռուողը: Փաստօրէն զօրք չէր մնացած Հայաստանի մէջ: Սպայակոյտը աքսորուած էր Ռուսիա, քանի մը հոգի միայն, այս կամ այն ձեւով, մնացած էին Հայաստան: Զօրամասերը՝ բարոյալքուած ու կազմալուծուած: Ռազմական արժէք ներկայացնող ամէն բան կա՛մ փճացած էր, կա՛մ բոլշեւիկները տարած էին: Կռուողը ինքը՝ հայ ժողովուրդն էր, գիւղացիներն ու քաղաքացիները՝ միահամուռ կամքով: Ճակատ ու թիկունք միախառնուած էին, ամբողջ երկիրը վերածուած էր ռազմաճակատի, ամբողջ ժողովուրդը դարձած էր բանակ:

Ապստամբութեան առաջին օրէն մինչեւ Ապրիլ 2, բոլոր ճակատներու վրայ, հայ ժողովուրդը կռուեցաւ իր բոլոր միջոցներով բժուշեւիկեան դաժան բռնատիրութեան դէմ՝ պահելու համար իր անկախութիւնը, ազատութիւնը եւ արժանապատուութիւնը:

Մարտ 20-ի երեկոյեան Երեւան եկաւ բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեանը: Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի նախագահին տուած զեկուցումէն պարզուեցաւ, որ իրենց կարծիքով Փետրուարեան յեղաշրջումը զուտ կուսակցական գործ է եւ կրնայ աղէտաբեր ըլլալ հայ ժողովուրդին համար: Թիֆլիսի հայ մտաւորականներու ժողովին որոշուած է Երեւան ուղարկել Թումանեանը: Ի՞նչ առաքելութեամբ՝ որոշ չէր Թումանեանի բացատրութենէն, բայց քանի որ ան կու գար Օրջոնիկիձէի արտօնութեամբ (Կովկասի կարմիր փոխարքային), պէտք էր ենթադրել, որ որոշ յանձնառութիւն ունէր վերջինէն: Յամենայն դէպս, նոյն օրն իսկ Թիֆլիս՝ Օրջոնիկիձէի ուղարկուեցաւ հեռագիր մը Ս. Վրացեանի կողմէ Ապստամբութեան էութեան մասին:

Թումանեանի տրուեցան լայն հնարաւորութիւններ այցելելու պետական եւ հասարակական հիմնարկութիւնները, տեսնելու ուզած մարդիկը եւ ծանօթանալու իրերու կացութեան: Քանի մը օր ետք, Մարտ 24-ին, Թումանեան Օրջոնիկիձէին հեռագրեց՝ մանրամասն բացատրութիւն տալով Հայաստանի կացութեան մասին, ուր

կը դատապարտէր տարաձայնուած սխալ լուրերը եւ ապստամբութիւնը վերագրելով ամբողջ հայ ժողովուրդին եւ ոչ թէ Դաշնակցութեան:

Մարտ 25-ին Կարմիր Բանակը ընդհանուր յարձակման հրաման ստացաւ. մեծ Ռուսիան իր վիթխարի ուժով ոտքի կանգնած էր ճգմելու համար փոքրիկ եւ ուժասպառ Հայաստանը:

Ամուր պահելով հանդերձ ճակատները՝ Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտեն սկսաւ պատրաստուիլ նահանջի:

Փրկութեան Կոմիտէի Երեւան գտնուող անդամները, պատասխանատու գործիչներու հետ միասին, խորհրդակցութիւն ունեցան նահանջի հետ կապուած խնդիրներու մասին: Նախատեսուած էր երկու հնարաւորութիւն: Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի անդամներուն մէկ մասը տրամադիր էր բովանդակ ուժով գրոհ տալ եւ խորտակելով Ղամարլուի ճակատի բոլշեւիկ պատնէշը՝ Շարուր-Նախիջեւանի վրայով միանալ Զանգեզուրին: Ոմանք գերադաս կը համարէին բռնել Բաշ-Գառնի-Միլի Ձոր-Դարալագեազ գիծը, որ թէեւ դեռ փակուած էր ձիւնով, բայց շուտով կրնար բացուիլ:

Վերջիվերջոյ որդեգրուեցաւ Բաշ-Գառնիի գիծը, ուր անմիջապէս փոխադրուեցաւ Երեւանի մտաւորականութեան այն մասը, որու ներկայութիւնը անհրաժեշտ չէր:

Մարտ 25-ի թշնամիին ընդհանուր յարձակումը սաստիկ էր: Երեւանը ջղային վիճակով կ'ապրէր: Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտեն կոչով մը հրաւիրեց ժողովուրդը հանգստութեան եւ ճակատի պաշտպանութեան: Հայաստանի ընկերվարական կուսակցութիւնները միացեալ ռատիօ-հեռագրով դիմեցին աշխարհի բոլոր ընկերվարականներուն՝ բողոքելով բոլշեւիկներու յարձակումին եւ գործադրած բռնութիւններուն դէմ:

Հակառակ ուժերու գերազանցութեան՝ Կարմիր Բանակը չկարողացաւ արագ հարուածով գրաւել Երեւանը: Հայերը յուսահատական դիմադրութիւն ցոյց տուին՝ կուրծքով պաշտպանելով հայրենի իւրաքանչիւր մէթը հողը:

Ապրիլ 2-ի առաւօտեան, հայկական դիրքերը Սուխոյ Ֆանտանէն այս կողմ չդիմացան եւ նահանջեցին: Սասունցիներու ձիաւոր խումբը սրարշաւ անցաւ Երեւանի փողոցներով՝ խուճապի մատնելով բնակիչները: Բոլշեւիկեան թնդանօթը որոտաց Քանաքեռի բարձունքէն:

Կէսօրին մայրաքաղաքը արդէն պարպուած էր: Կառավարութիւն եւ զօրք, պաշտօնէութիւն- մաքրելով հիմնարկութիւնները, հեռացան քաղաքէն: Տասնեակ

հազարաւոր բնակիչներ արդէն Բաշ-Գառնիի ճամբան էին: Քաղաքին մէջ մնացած էին միայն ծերեր, կիներ ու երախաներ, որոնք լալով ճանապարհ կը դնէին ուսանողական պահակախումբով շրջապատուած, դէպի անյայտութիւն դիմող Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի անդամները: «Աստուած պահէ ձեզ: Մենք կը սպասենք ձեզ: Բարի վերադարձ», – կը լսուէր ամէն կողմէ:

Երեւանի հարաւային ծայրը խոնուած բազմութիւնը պահ մը կեցաւ արցունքոտ աչքերով: Մէկը բարձր բռնած էր հայկական եռագոյնը:

Բազմահազար բազմութիւն խուճապահար կը փախչէր հարազատ երկրէն: Երեւանի մէջ երիտասարդ չէր մնացած: Զաւթիչները վախով՝ Քանաքեռի բարձունքէն մտան ամալի փողոցները, ուր անոնք դարձեալ վախով դիմաւորեցին Պարսկաստանի հիւպատոսը, Ամերիկայի Լոշէրը եւ Օրջոնիկիձէի ուղարկած ամենայն հայոց բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեանը: Երբեք, եւ ոչ մէկ տեղ, յաղթական բանակ մը այսպիսի անփառունակ մուտք չէ ունեցած իր նուաճած քաղաքը: Այս ձեւով, բոլշեւիկները ճզմեցին Հայաստանի անկախութիւնը եւ ազատութիւնը:

Սակայն Զանգեզուրի մէջ հայ ժողովուրդը, դեկավարութեամբ զօր. Գարեգին Նժդեհի, երկար կռիւներ մղեց բոլշեւիկներու եւ թաթարներու դէմ՝ յայտարարելով Սիւնիքի ինքնավարութիւնը:

Վերջիվերջոյ, տասնեակ հազարաւոր ժողովուրդ, պետական պաշտօնէութիւն, զինուորներ եւ հայդուկներ նահանջելով անցան Պարսկաստան եւ անոցմէ շատեր խոր ծերութեան հասնելով ննջեցին՝ Հայաստանը Միացեալ եւ Ազատ տեսնելու յոյսը սրտերնուն մէջ վառ պահած:

Իսկ մենք, Սփիւռքի մէջ ծնած նոր սերունդը, այսօր եւ միշտ ամուր կառչած կը մնանք Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի գաղափարին, եւ երբեք պիտի չընկրկինք զայն իրականացնելու համար:

Պատի՛ւ եւ յարգա՛նք Հայաստանի անկախութեան համար ինկած հերոսներուն:

ԳՐԻԳՈՐ ՀՈԹՈՅԵԱՆ
Հալէպ, Սուրիա 1971